

Αυτόματον: Περιοδικό Ψηφιακών Μέσων και Πολιτισμού

Τόμ. 2, Αρ. 2 (2023)

Νεότητα και Ψηφιακή Εμπειρία

Αναζητώντας τη Δημοκρατία

Ορέστης Διδυμιώτης, Δέσποινα Παρασκευά-Βελουδογιάννη, Σάρα Γκόγκου, Ορέστης Κωνσταντάς, Γεράσιμος Κουζελής

doi: [10.12681/automaton.35479](https://doi.org/10.12681/automaton.35479)

Copyright © 2023

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Διδυμιώτης Ο., Παρασκευά-Βελουδογιάννη Δ., Γκόγκου Σ., Κωνσταντάς Ο., & Κουζελής Γ. (2023). Αναζητώντας τη Δημοκρατία: Τι σκέφτεται η νεολαία για την πολιτική;. *Αυτόματον: Περιοδικό Ψηφιακών Μέσων και Πολιτισμού*, 2(2), 118–145. <https://doi.org/10.12681/automaton.35479>

Αναζητώντας τη Δημοκρατία: Τι σκέφτεται η νεολαία για την πολιτική;

Διδυμιώτης Ορέστης¹, Παρασκευά-Βελουδογιάννη Δέσποινα², Γκόγκου Σάρα³, Κωνσταντάς Ορέστης⁴ και Κουζέλης Γεράσιμος⁵

Περίληψη

Το παρόν άρθρο επιδιώκει να ερμηνεύσει τις στάσεις και τις απόψεις της νεολαίας αναφορικά με τις έννοιες της πολιτικής και της δημοκρατίας εξετάζοντας ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα που προέκυψαν στο πλαίσιο έρευνας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα ευρήματα επισημαίνουν τη δυσαρέσκεια και τη δυσπιστία των νέων απέναντι στον πολιτικό κόσμο και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία· υποδεικνύουν επίσης μια τάση προτίμησης σε μορφές άμεσης δημοκρατίας, καθώς και τη θετική αποτίμηση των δυνατοτήτων που προσφέρει το διαδίκτυο ως προς την ενίσχυση της οριζόντιας συμμετοχής. Τα αιτήματα της λογοδοσίας, της ανάληψης ευθύνης, της αποτελεσματικότητας, εν μέρει και της πολιτικής συμπερίληψης, αποκτούν ιδιάζουσα βαρύτητα στο πλαίσιο αυτής της δυσαρέσκειας. Η απαξίωση του πολιτικού συστήματος είναι, ωστόσο, διφορούμενη: Συνδέεται συγχρόνως με τάσεις λαϊκισμού, αυταρχισμού ή/και τεχνοκρατικής ανάθεσης. Τέλος, η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία ασκεί σημαντική επίδραση σε ένα τμήμα της νεολαίας, ενώ ο θρησκευτικός συντηρητισμός στέκεται εμπόδιο στον κοινωνικό φιλελευθερισμό και την εκκοσμίκευση του κράτους.

Λέξεις κλειδιά: νεολαία, δημοκρατία, πολιτική, εμπειρική έρευνα.

1. Υπ. διδάκτορας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ, email: orestisdididi@gmail.com

2. Υπ. διδακτόρισα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ, email: dparaskeya@gmail.com

3. Πολιτική επιστήμονας (MSc), Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ, email: sa.gogou@gmail.com

4. Διδάκτορας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ, email: orestis.konstantas@gmail.com

5. Ομότιμος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ, email: gkouzelis@pspa.uoa.gr

In quest of democracy: what do young people think about politics?

Didymiotis Orestis¹, Paraskeva-Veloudogianni Despoina², Gogou Sara³, Konstantas Orestis⁴ & Kouzelis Gerasimos⁵

Abstract

The article aims to interpret Greek youth's attitudes and opinions regarding the concepts of politics and democracy by examining quantitative and qualitative data from a study conducted by the University of Athens. The findings highlight young people's dissatisfaction with politics and representative democracy; they also indicate a tendency towards a preference for forms of direct democracy, as well as a positive assessment of the possibilities offered by the internet to enhance horizontal participation. The demands for accountability, responsibility, efficacy, and partly for political inclusion, take on particular importance in the context of this dissatisfaction. The disdain for the political system is, however, ambiguous: it is also associated with populist, authoritarian and/or technocratic trends. Finally, neoliberal ideology has a significant influence on a part of the youth, while religious conservatism constitutes an obstacle to social liberalism and the secularisation of the state.

Keywords: youth, democracy, politics, empirical research.

1. PhD candidate, Department of Political Science and Public Administration, University of Athens, orestisididi@gmail.com.

2. PhD candidate, Department of Political Science and Public Administration, University of Athens, dparaskeya@gmail.com

3. Political Scientist (MSc), Department of Political Science and Public Administration, University of Athens, sa.gogou@gmail.com

4. PhD, Department of Political Science and Public Administration, University of Athens, orestis.konstantas@gmail.com

5. Emeritus Professor, Department of Political Science and Public Administration, University of Athens, gkouzelis@pspa.uoa.gr.

Εισαγωγικά

Η σχέση της νεολαίας με την πολιτική βρίσκεται στο επίκεντρο του επιστημονικού και πολιτικού ενδιαφέροντος. Στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια έχουν διεξαχθεί σημαντικές μελέτες¹ με στόχο την κατανόηση της πολιτικής φυσιογνωμίας των νέων: Τι σκέφτονται για τη δημοκρατία και τους θεσμούς της, με ποιους τρόπους προτιμούν να συμμετέχουν στα κοινά κ.λπ. Το παρόν άρθρο² επιδιώκει να συμβάλει σε αυτή τη συζήτηση εξετάζοντας εμπειρικά δεδομένα, τα οποία συλλέχθηκαν με τη βοήθεια α) ερωτηματολογίου και β) ατομικών, ημιδομημένων συνεντεύξεων.³ Το ερωτηματολόγιο χορηγήθηκε διαδικτυακά⁴ σε 800 άτομα ηλικίας 16-29 ετών τον Ιούνιο του 2020. Το δείγμα σταθμίστηκε ως προς το φύλο και την ηλικία. Οι στατιστικές αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν περιλαμβάνουν την περιγραφική ανάλυση με πίνακα συχνότητων για τον προσδιορισμό των ποσοστών συμφωνίας και διαφωνίας με τις προτάσεις του ερωτηματολογίου, καθώς επίσης την ανάλυση συνάφειας μεταβλητών με πίνακες διασταύρωσης χ^2 και την ανάλυση συσχέτισης μεταξύ μεταβλητών με τον συντελεστή συσχέτισης τ του Kendall. Οι συνεντεύξεις, συνολικά 25, διενεργήθηκαν μεταξύ Νοεμβρίου και Δεκεμβρίου 2020, ενώ λόγω των περιοριστικών μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας έγιναν κι αυτές διαδικτυακά. Η εξέταση του απομαγνητοφωνημένου υλικού συνέβαλε στην αποσαφήνιση του λογοθετικού πλαισίου και των νοημάτων των απαντήσεων, συμπληρώνοντας την ανάλυση με ποιοτικά δεδομένα.

Μέλλον και πολιτική συμμετοχή

Η πλειονότητα των νέων βλέπει το μέλλον με αισιοδοξία. Συγκεκριμένα, πάνω από τα 2/3 των ερωτώμενων (ποσοστό 68,2%) εκτιμούν ότι οι προοπτικές τους στο μέλλον θα είναι θετικές, ενώ μόλις ένα στα δέκα άτομα (ποσοστό 11%) πιστεύει ότι θα είναι αρνητικές. Η αισιοδοξία, ωστόσο, έχει έμφυλη διάσταση, καθώς οι γυναίκες εμφανίζονται πιο συγκρατημένες σε σχέση με τους άντρες, με στατιστικά σημαντικό τρόπο ($\chi^2[2, N=780]=7.372, p=.025$).⁵ Για την ακρίβεια, το ποσοστό των γυναικών που θεωρούν ότι τα πράγματα για τις ίδιες θα βελτιωθούν τα επόμενα χρόνια είναι 63,7%, ενώ στην ίδια ερώτηση το αντίστοιχο ποσοστό των αντρών ανέρχεται στο 72,3%. Αν και η αισιοδοξία αποτελεί την επικρατούσα τάση και στα δύο φύλα, οι γυναίκες εκφράζουν πιο έντονα μια αίσθηση *στασιμότητας*. Το εύρημα αυτό δεν προκαλεί εντύπωση δεδομένου ότι, πέραν των υφιστάμενων δομικών ανισοτήτων στην εργασία και τις απολαβές με βάση το φύλο, πρόσφατες έρευνες

μας πληροφορούν ότι οι γυναίκες είναι εκείνες που επλήγησαν περισσότερο, οικονομικά και ψυχολογικά, κατά τη διάρκεια της πανδημίας.⁶ Επιπρόσθετα, η αισιόδοξία μεταβάλλεται ηλικιακά. Οι νέες/-οι μεταξύ 24-29 ετών είναι λιγότερο αισιόδοξες/-οι συγκριτικά με τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες. Το ποσοστό όσων θεωρούν ότι οι μελλοντικές προοπτικές τους θα είναι θετικές ανέρχεται στο 76,1% στις ηλικίες 16-18 και στο 71,8% στις ηλικίες 19-23, ενώ στην ηλικιακή ομάδα 24-29 υποχωρεί στο 62,9%, δηλαδή κάτω από το γενικό ποσοστό των νέων (68,2%).⁷ Ίσως η παρατηρούμενη διαφορά να οφείλεται στις εμπειρίες των διαδοχικών μεταιώσεων ή/και τις ψυχοφθόρες ανησυχίες της μετάβασης στην αγορά εργασίας, που χαρακτηρίζουν εντονότερα το συγκεκριμένο ηλικιακό υποσύνολο (24-29 ετών).

Ο ρόλος του διαδικτύου στην αναζωογόνηση της πολιτικής συμμετοχής έχει βρεθεί στο «μικροσκόπιο» της έρευνας τα τελευταία χρόνια. Η παρούσα μελέτη επισημαίνει ότι η πλειοψηφία των νέων, περίπου το 64%, συμμετέχει, λίγο έως πολύ, σε συζητήσεις ή κινητοποιήσεις μέσω διαδικτύου για πολιτικά ή κοινωνικά θέματα. Αρκετές/-οί μάλιστα είναι όσες/-οι υπογραμμίζουν τη συμβολή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διαμόρφωση μιας διευρυμένης οπτικής, και αναγνωρίζουν την πολιτική σημασία της δυνατότητας αμοιβαίας επιρροής και της συμμετοχής σε οριζόντιες σχέσεις:

[Α]πό κάτω [στα σχόλια] γίνεται μια κουβέντα, [και] προφανώς για να γίνει κουβέντα ακούς και άλλες απόψεις.

Άμα διαβάσω το ίδιο [γεγονός] από πολλές διαφορετικές σκοπιές, ίσως βοηθάει περισσότερο [στη διαμόρφωση της γνώμης].

Δεν υπάρχει άνθρωπος στην ηλικία μας που να μην έχει Facebook. [...] Άρα γιατί να μην είναι αυτό μια πλατφόρμα όπου θα μπορέσεις να επηρεάσεις κάποιον άλλον, [...] να διαδώσεις [κάτι] το οποίο ο άλλος μπορεί να μην το έχει ακούσει από πουθενά αλλού;

Ωστόσο, η νέα γενιά δεν έχει πάντοτε σε θετική εκτίμηση την πολιτική παρέμβαση μέσω των κοινωνικών δικτύων. Η έλλειψη τεκμηριωμένων σχολίων, ο συχνά τοξικός χαρακτήρας της αντιπαράθεσης, η ανησυχία για το ψηφιακό αποτύπωμα και τα προσωπικά δεδομένα, αλλά και η δυσφορία για την έκθεση σε νέες μορφές επιτήρησης και αξιολόγησης, π.χ. μέσω των likes, των follows κ.λπ.,⁸ είναι μερικοί από τους αναφερόμενους λόγους για τους οποίους αρκετές νέες και νέοι επιλέ-

γουν να κρατούν αποστάσεις, προτιμώντας έναν ρόλο παρατήρησης. Επιπλέον, η διαπίστωση των κινδύνων παραπληροφόρησης και χειραγώγησης, όπως τα τρολς, τα fake news και οι αλγόριθμοι που προσαρμόζουν τη ροή ειδήσεων και την προβολή περιεχομένων βάσει καταγεγραμμένων επιλογών, καθώς και ο προβληματισμός για την αναισθητική ομογενοποίηση της μαζικής κουλτούρας –αυτή που μας επιβάλλει τη μία στιγμή να βλέπουμε «ένα παιδάκι που πεινάει» και την αμέσως επόμενη «μια φωτογραφία από τις διακοπές», όπως επισημαίνει μία ερωτώμενη–, ενισχύουν τον σκεπτικισμό για τις συνέπειες της απεριόριστης χρήσης των κοινωνικών δικτύων.

Οι συχνότερες αναφορές στην απουσία ουσιαστικού ή «ποιοτικού» διαλόγου ως αποτρεπτικού στοιχείου για την ενασχόληση με την πολιτική μπορεί να είναι σε αρκετές περιπτώσεις προσχηματικές και στερεοτυπικές· δεν παύουν ωστόσο να διατηρούν τη σημασία τους. Ο φανατισμός και ο κλειστός χαρακτήρας της παραταξιακής σκέψης, οι τελετουργικές εντάσεις, η έλλειψη νέων φωνών και ιδεών, καθώς και η καταγγελλείσα παρασκηνιακή φαυλότητα σταχυολογούνται ως ενδεικτικά παραδείγματα μιας περιφρονητέας και απωθητικής πολιτικής – «την πολιτική την έχω στο μυαλό μου σαν κάτι άσχημο», ομολογεί μια συνεντευξιαζόμενη. Δεν πρόκειται για μεμονωμένο εύρημα. Ίσα-ίσα που η απαρέσκεια για την πολιτική παρατηρείται, αν και με σαφείς διαφορές στο ύφος και το περιεχόμενο των αποδιδόμενων αιτιάσεων, σε ένα ευρύ φάσμα πολιτικού αυτοπροσδιορισμού. Ένας άλλος βασικός λόγος που παρατίθεται συνήθως αναφορικά με την αποχή από την πολιτική είναι η έκφραση μιας υποκειμενικής αίσθησης αδυναμίας αλλαγής – φράσεις όπως «δεν μας ακούν», «δεν έχουμε λόγο», «και να ασχοληθώ δεν θα βγάλει κάπου» φανερώνουν την εδραίωση μιας (α)πολιτικής ματαιότητας. Η απελπισία που εκφράζει ένα μέρος της νεολαίας μπορεί να υποδηλώνει μια εσωτερικευμένη ηττοπάθεια, την οποία κληροδότησε η εμπειρία της μνημονιακής περιπέτειας· ίσως να οφείλεται στην εντύπωση του αδιέξοδου που προκαλεί η συνθήκη της πολυεπίπεδης και μεταεθνικής διακυβέρνησης («τα ηνία της χώρας έχουν αλλάξει χέρια [...] θα κάνουν αυτά που θα τους πουν οι ηγέτες της Ε.Ε.»). Μια άλλη όψη της πολιτικής νοοτροπίας αρκετών νέων αποκαλύπτει η αντίληψη μιας στάσης *αντιιδεοντολογικού ρεαλισμού*: Το αντιμετωπίζω τα πράγματα με βάση «το τι πραγματικά συμβαίνει και όχι τι θα έπρεπε να συμβεί» σηματοδοτεί μια αντίληψη της πολιτικής ως «τέχνης του εφικτού». Η αντίληψη αυτή φαίνεται να λειτουργεί αποθαρρυντικά ως προς την ανάπτυξη δεσμευτικών σχέσεων με μια πολιτική που φαντάζει «ουτοπική» και στοχεύει σε κάτι τόσο μακρινό από αυτό που γίνεται στο τώρα που «δεν μπορείς να το δεις», όπως αναφέρει ένας ερωτώμενος. Αν και η έννοια του πολιτικού ρεαλισμού δεν έχει σταθερό νόημα, καθώς χρησιμοποιείται

από όλο το πολιτικό φάσμα, η χρήση της στο πλαίσιο των συνεντεύξεων προσδίδει συνήθως ένα μάλλον στερεότυπο περιεχόμενο στο τι σημαίνει εφικτό και τι ουτοπικό.

Η δυσαρέσκεια για το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα δεν ταυτίζεται με την απόσυρση και την αδιαφορία. Απεναντίας, ενδέχεται να συνοδεύεται από κριτικές προσεγγίσεις αλλά και να μετατραπεί σε όχημα μιας πολύπλευρης αντισυστημικής αναζήτησης: Κάποιες φορές οδηγεί στην ανάσυρση προτάσεων από το επαναστατικό-αμεσοδημοκρατικό φαντασιακό, του τύπου «να κάνουμε μια μεγάλη συνέλευση»· κάποιες άλλες μετουσιώνεται σε ένα είδος *ενεργής παθητικότητας*, με την έννοια της αναμονής για κάτι καλύτερο, του στοχασμού πάνω στην απλή διαπίστωση πως πρόκειται για «ένα σύστημα που δεν σε εκφράζει»· ενίοτε δε λαμβάνει τη μορφή μιας ανεργμάνιστης εξεγερσιακότητας, που στηρίζει τις ελπίδες της στο «χάος μιας ανατροπής».

Πολιτικές τοποθετήσεις

Οι συμμετέχουσες και οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να δηλώσουν τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας τους με ορισμένες προτάσεις ή αποφάνσεις πολιτικού χαρακτήρα σε μια κλίμακα εκτίμησης απόψεων τύπου Likert.⁹ Η στατιστική ανάλυση των απαντήσεων επέτρεψε τον προσδιορισμό της δημοτικότητας των προτάσεων με βάση το ποσοστό συμφωνίας (βλ. πίνακα 1). Επιπλέον, ανέδειξε συσχετίσεις μεταξύ μεταβλητών. Οι συνεντεύξεις περιλάμβαναν τον σχολιασμό των διατυπώσεων, προσφέροντας τη δυνατότητα επεξήγησης του σκεπτικού των αποκρίσεων.

Πίνακας 1

Οι προτάσεις του ερωτηματολογίου με σειρά απήχησης ¹⁰	Συμφωνία
19. «Οι υπουργοί και οι ανώτατοι δημόσιοι υπάλληλοι να είναι υποχρεωμένοι δυο φορές το χρόνο να εξηγούν δημοσίως τις αποφάσεις και προτάσεις τους και να απαντούν στην κριτική του κοινού.»	83,9%
29. «Επαναστάτες στα λόγια υπάρχουν εκεί [στην Ελλάδα] πολλοί, στην πράξη όμως ελάχιστοι αναλαμβάνουν την ευθύνη ουσιαστικών μεταρρυθμίσεων.»	82,4%
17. «Να απαλλάσσονται από τον φόρο οι κληρονομίες, οι δωρεές και οι γονικές παροχές.»	73,2%

27. «Μετά από 10 χρόνια οικονομικής αλλά και πολιτικής κρίσης η δημοκρατία στη χώρα παραμένει λειψή και ατροφική.»	71,2%
15. «Να γίνονται δημοψηφίσματα πιο συχνά και για κάθε κρίσιμο θέμα για το οποίο δεν σχηματίζεται πλειοψηφία 2/3 στη βουλή.»	67,2%
22. «Οι βουλευτές ασχολούνται μόνο με τα δικά τους συμφέροντα.»	63,9%
16. «Να υπάρχει πρόβλεψη ώστε επείγουσες νομοθετικές ρυθμίσεις να μην απαιτούν χρονοβόρες διαδικασίες συζητήσεων και ψηφοφοριών στη βουλή.»	63,7%
18. «Ένα τρίτο τουλάχιστον των εδρών να ανήκει υποχρεωτικά σε νέους κάτω από 35.»	61,1%
24. «Τώρα που η τεχνολογία επιτρέπει γρήγορη και εύκολη επικοινωνία, θα πρέπει για όλα τα κρίσιμα θέματα να αποφασίζουν άμεσα εκλεγμένα συμβούλια των πολιτών.»	53,3%
23. «Για τα κρίσιμα θέματα πρέπει να αποφασίζουν ειδικοί, οι πολλοί έτσι κι αλλιώς αδιαφορούν.»	50,3%
11. «Τουλάχιστον 40% των εδρών στη βουλή και των θέσεων στην κυβέρνηση να ανήκουν υποχρεωτικά σε γυναίκες.»	47,7%
13. «Για την εκκλησία, τους ιερείς και τους θρησκευτικούς θεσμούς να πληρώνουν, μέσω ειδικού φόρου, μόνο όσοι δηλώνουν το εκάστοτε θρήσκευμα.»	45%
12. «Να καταργηθεί το εισιτήριο στις δημόσιες συγκοινωνίες.»	43,6%
25. «Λέμε τόσα για τη χούντα και τη δικτατορία, αλλά στη δημοκρατία είναι που συμβαίνουν τα αίσχη.»	39,8%
28. «Η κρίση τους βγήκε σε καλό: ανάγκασε και όσους δεν το είχαν συνηθίσει να δουλέψουν πιο παραγωγικά και τους πολιτικούς να λάβουν μέτρα που όφειλαν έτσι κι αλλιώς.»	35%
21. «Δεν μπορείς να αποφασίζεις για τους άλλους και επομένως δεν πρέπει να ψηφίζουν για νομοσχέδια σχετικά με την παιδεία και τον πολιτισμό αλλόθρησκοι βουλευτές.»	26,3%
20. «Οι μορφωμένοι κρίνουν ορθότερα, πρέπει επομένως να υπάρχει συντελεστής βαρύτητας της ψήφου στις εκλογές και στα δημοψηφίσματα, ώστε η ψήφος τους να μετράει περισσότερο.»	20,1%

Περί ποσόστωσης και ισότητας

Η ποσόστωση της συμμετοχής μειονεκτούντων ομάδων σε θεσμούς και όργανα λήψης αποφάσεων είναι ένα θετικό, συμπεριληπτικό μέτρο, του οποίου η εφαρμογή προωθείται όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια, όχι όμως χωρίς αντιδράσεις. Τι γνώμη έχει η νεολαία; Σχεδόν το 48% των ατόμων που ερωτήθηκαν συμφωνεί με την πρόταση για την καθιέρωση ποσόστωσης υπέρ των γυναικών στη βουλή και την κυβέρνηση (πρ. 11, πίνακας 1). Περίπου το 24% εκφράζει τη διαφωνία του, ενώ το 28% είτε παραμένει αναποφάσιστο είτε αποφεύγει να λάβει θέση. Επιπλέον, παρατηρείται στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στις απαντήσεις με βάση το φύλο, καθώς οι γυναίκες συμφωνούν περισσότερο με το προτεινόμενο μέτρο συγκριτικά με τους άντρες (59,1% έναντι 37%, $\chi^2[3, N=799]=52.650, p<.001$). Η ποιοτική ανάλυση των συνεντεύξεων καταδεικνύει ότι η απόρριψη της ποσόστωσης των γυναικών εκφράζεται κατά βάση μέσα από επιχειρήματα που προτάσσουν μια τρόπον τινά «άφυλη» αξιοκρατία – το ζητούμενο, υποστηρίζεται, είναι η ικανότητα των βουλευτών και όχι αν είναι γυναίκες ή άντρες. Εντοπίζεται επίσης μια συλλογιστική που τάσσεται κατά της υποχρεωτικότητας των θετικών δράσεων, προβάλλοντας την κατηγορία περί «αντίστροφου ρατσισμού» ή «κακού φεμινισμού». Ωστόσο, η πολιτική της ποσόστωσης φαίνεται να προκαλεί δισταγμό ακόμα και σε περιπτώσεις όπου το ενδιαφέρον για το γυναικείο ζήτημα είναι ρητά δηλωμένο – «μην παρεξηγηθώ, είμαι με το φεμινιστικό κίνημα», θα διευκρινίσει μια ερωτώμενη που εκφράζει επιφυλάξεις ως προς τη διατύπωση. Επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι συνεντευξιζόμενες/-οι αιτιολογούν τους ενδοιασμούς τους κάνοντας λόγο για ανεπάρκεια του μέτρου, με το σκεπτικό ότι «δεν χτυπάει το πρόβλημα στη ρίζα» και δεν οδηγεί στην πραγματική χειραφέτηση των γυναικών. Πρόκειται συνήθως για εκείνο το είδος αντίληψης που θεωρεί δευτερεύον ή/και απατηλό καθετί που ανήκει στη σφαίρα της πολιτικής εκπροσώπησης, και όχι σε εκείνη της παραγωγής. Από την άλλη, όσες και όσοι συμφωνούν με το μέτρο αναγνωρίζουν την υποαντιπροσώπευση των γυναικών φωνών στην πολιτική ζωή και την ανάγκη αντιμετώπισης του δημοκρατικού ελλείμματος – «επειδή δεν έχουμε ισότητα στο συγκεκριμένο κομμάτι, χρειάζεται η συγκεκριμένη παράμετρος», τονίζεται χαρακτηριστικά.

Το 61% του δείγματος συμφωνεί με την πρόταση «Ένα τρίτο τουλάχιστον των εδρών να ανήκει υποχρεωτικά σε νέους κάτω από 35». Περίπου το 26,5% δηλώνει αναποφάσιστο ή δεν τοποθετείται, ενώ το 12,5% εκφράζει τη διαφωνία του. Υφίσταται στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στις τοποθετήσεις με βάση το φύλο, αφού οι γυναίκες συμφωνούν με το προτεινόμενο μέτρο περισσότερο σε σχέση

με τους άντρες (64,2% έναντι 58,1%, $\chi^2[3, N=799]=10.414, p=.015$). Φαίνεται πως η προβληματική της ποσόστωσης είναι πιο οικεία στη γυναικεία οπτική.

Η πρόδηλη ταύτιση των νέων με το καινούργιο σε αντιπαράβολή με το γερασμένο παλιό αναδεικνύεται σε κυρίαρχο μοτίβο των συνεντεύξεων. Τα επιχειρήματα υπέρ της δικαιότερης εκπροσώπησης συνυπάρχουν με την κοινότοπη εξιδανίκευση της νεολαίας, «αυτής που θα πάει τον κόσμο μπροστά», όπως δηλώθηκε. Σε γενικές γραμμές, η «γενιά» αναγνωρίζεται ως κρίσιμος παράγοντας της πολιτικής αλλαγής, με την εκτιμώμενη διαφορά στις αντιλήψεις να ανάγεται σε αιτία προόδου. Η πεποίθηση πως τα νέα μυαλά βλέπουν τον κόσμο «λίγο διαφορετικά [...] σε σχέση με κάτι εβδομηντάρηδες και ογδοντάρηδες» και «έχουν ιδέες και οράματα» που «ίσως οι παλαιότεροι να μην καταλάβαιναν» είναι αρκετά κοινή. Διάχυτη επίσης είναι η συσσωρευμένη δυσφορία απέναντι σε μια αόριστα χαρακτηρισιζόμενη «παλαιά γενιά», η οποία θεωρείται εν πολλοίς υπεύθυνη για τα κακώς κείμενα της πολιτικής. Οι συναφείς τετριμμένες αναλογίες περί σήψης («το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα είναι τόσο γηραιό που κοντεύει να σαπίσει»), όπως και το αποδιδόμενο στη νεολαία επauξημένο δικαίωμα στο μέλλον («σε αυτούς ανήκει [...] το μέλλον, πιο πολύ από τους μεγαλύτερους»), συναινούν στην προκατάληψη της ηλικιακής διάκρισης (ageism): «Οι άνθρωποι ηλικίας άνω των 55 να μην ασχολούνται καθόλου, ή να έχουν συμβουλευτικό παράγοντα και όχι ενεργό», αναφέρεται χαρακτηριστικά. Αντίθετα, η διαφωνία με το μέτρο της ποσόστωσης των νέων στηρίζεται στην απόρριψη της ηλικίας ως αναγκαίου ή/και επαρκούς πολιτικού κριτηρίου – «δεν είναι στην ηλικία το θέμα», τονίζουν αρκετές/-οι συνεντευξιαζόμενες/-οι.

Ας αφήσουμε το ερώτημα της ποσόστωσης και ας περάσουμε στην αξιολόγηση μιας θέσης που πλήττει τη δημοκρατική αρχή της τυπικής ισότητας. Η πρόταση για τη θεσμοθέτηση συντελεστή βαρύτητας της ψήφου ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο (βλ. πρ. 20 στον πίνακα 1) υπήρξε η λιγότερο δημοφιλής ανάμεσα στις συμμετέχουσες και τους συμμετέχοντες, καθώς διαφώνησε μαζί της σχεδόν το 60% του δείγματος – αν και αθροιστικά το ποσοστό των ατόμων που συμφώνησαν (20,1%) μαζί με εκείνο των αναποφάσιστων (18%) και όσων δεν τοποθετούνται καθόλου συγκροτούν μια διόλου ευκαταφρόνητη τάση αφ' υψηλού αμφισβήτησης της ισοδυναμίας της ψήφου. Η ανάλυση των συνεντεύξεων πάντως αποκαλύπτει ότι η πολιτική ισότητα είναι σε μεγάλο βαθμό κατοχυρωμένη στη συνείδηση των περισσότερων. Η ιεράρχηση της ψήφου απορρίπτεται με συνέπεια, καταρχάς στη βάση της διάκρισης μεταξύ τυπικής μόρφωσης και ορθότητας της κρίσης. Το γεγονός ότι κάποιος άνθρωπος μπορεί να μην έχει σπουδάσει δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να σκεφτεί εξίσου ή περισσότερο ορθά «από κάποιον με

πολλές περγαμινές», όπως επισημαίνεται. Αντίστοιχα, «υπάρχουν γιατροί και δικηγόροι [...] [που] έχουν απόψεις που είναι πέρα για πέρα άδικες και ρατσιστικές», προσθέτει ένας ερωτώμενος. Ωστόσο, ακόμα και όταν η γενική προκείμενη «οι μορφωμένοι κρίνουν ορθότερα» γίνεται αποδεκτή, το συμπέρασμα της εισαγωγής συντελεστή βαρύτητας αποβάλλεται στο όνομα της προστασίας του εξισωτικού στοιχείου της δημοκρατίας. Η πλειοψηφία της νεολαίας αναγνωρίζει τους κινδύνους ενός τέτοιου μέτρου και συμφωνεί πως θα ήταν πιθανό να δημιουργηθούν νέοι διαχωρισμοί, μετατρέποντας τη δημοκρατία «σε ένα πολύ πιο ολιγαρχικό σύστημα», όπως τονίζεται. Πράγματι «για ποια δημοκρατία θα μιλούσαμε αν ίσχυε αυτό;», αναρωτιέται μια συνεντευξιαζόμενη· «είμαστε υποτίθεται όλοι ίσοι», υπογραμμίζει. Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διαφωνία με τη δήλωση δεν προσλαμβάνει πάντοτε δημοκρατικό χαρακτήρα· απεναντίας μπορεί να εκφράζει έναν αντιδιανοουμενισμό που επαναφέρει την άποψη της ιεραρχίας από την πίσω πόρτα – «θεωρώ ότι αυτοί που δεν έχουν σπουδάσει είναι λίγο πιο έξυπνοι από αυτούς που έχουν σπουδάσει», αναφέρει μια ερωτώμενη.

Μεταξύ δημοκρατικής κριτικής και αμφισβήτησης της δημοκρατίας

Σχεδόν τα 2/3 των ατόμων που ερωτήθηκαν συμφωνούν με την πρόταση «Οι βουλευτές ασχολούνται μόνο με τα δικά τους συμφέροντα». Το ποσοστό συμφωνίας διαφοροποιείται βάσει της ηλικίας. Από 50% στην ηλικιακή ομάδα 16-18 ανέρχεται στο 62,3% στην ομάδα 19-23 και εκτινάσσεται άνω του 70% σε εκείνη που αποτελείται από νέους και νέες μεταξύ 24-29.¹¹ Ίσως οι μεγαλύτερες ηλικίες με βιώματα από την περίοδο των ταραχών χρόνων της κρίσης χρέους να φέρουν εντονότερα το μνημονικό φορτίο της «αγανάκτησης» και των κατηγοριών περί σκανδάλων. Οι συνεντεύξεις έδειξαν ότι η προβληματική του συμφέροντος («μίζες», «ρουσφέτι», «απευθείας αναθέσεις») δεσπόζει στις αιτιάσεις των νέων προς την πολιτική, με τις αναμενόμενες διαφορές στην έμφαση και την ένταση, και κατ'επέκταση στις συνδηλώσεις, αναλόγως με τα χαρακτηριστικά του λόγου που ενστερνίζονται. Η «συμφεροντολογία», είτε ως πρωτεύον ανθρωπολογικό στοιχείο, είτε ως γενικευμένο παράγωγο του υπάρχοντος τρόπου κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, είτε ακόμα ως σήμανση κοινωνικοπολιτισμικής ιδιομορφίας, προβάλλεται ως σύμφυτο στοιχείο του πολιτικού παιχνιδιού, το οποίο εκλαμβάνεται με όρους επικερδούς ενασχόλησης. Οι παρακάτω αποκρίσεις είναι εμφαντικές ως προς αυτό:

‘Όσο ο άνθρωπος θα σκέφτεται τον εαυτό του, είτε υπάρχει δημοκρατία είτε υπάρχει κάποιο άλλο καθεστώς, είναι το ίδιο πράγμα.

Στον καπιταλισμό όλοι ασχολούνται μόνο με τα δικά τους συμφέροντα.

[‘Η] την έχουμε καθιερώσει λάθος στην Ελλάδα την πολιτική.

Πρέπει να είσαι λίγο τυχοδιώκτης για να ασχοληθείς [...], [οι περισσότεροι] γίνονται βουλευτές για [...] για να εξυπηρετήσουν συμφέροντα, από εκεί που δεν έχουν κάτι να κερδίσουν κάτι, [...] κοιτούν και λίγο την περιοχή τους, άλλωστε το μαγαζί τους είναι [...] για να [εξασφαλίσουν] την επόμενη εκλογή τους.

Η ταύτιση με την άποψη ότι οι βουλευτές ασχολούνται μόνο με τα δικά τους συμφέροντα χωράει πολλαπλές ερμηνείες, όπως άλλωστε και η σχετιζόμενη καταγγελία ότι δεν «υπηρετούν» τη λαϊκή βούληση. Σε αρκετές περιπτώσεις, πάντως, το ύφος και το περιεχόμενο των απαντήσεων παραπέμπουν σε μια λαϊκίστικη συλλογιστική: Ο κυρίαρχος λαός παρουσιάζεται ως εξαπατημένος από τις διεφθαρμένες πολιτικές ελίτ, ενώ ο προβληματισμός αναφορικά με την υπαναχώρηση των πολιτευτών από τις αρχικές τους εξαγγελίες μεταφράζεται σε γενικευμένη μομφή κατά του ίδιου του κοινοβουλευτικού θεσμού:

Γιατί έχουμε εκπροσώπους στη βουλή οι οποίοι καμιά φορά κινούνται αυτοβούλως και όχι με αυτό που θέλει ο λαός, έτσι; Κοιτούν το συμφέρον τους, αυτό είναι το κακό με την πολιτική.

Οι στερεοτυπικές γενικεύσεις συμβάλλουν στην απεικόνιση της πολιτικής ως ανειλικρινούς πρακτικής, συχνά ως εσκεμμένης απάτης. «Είναι όλα ψέματα, δεν κάθομαι να ασχολούμαι, γιατί τώρα ποιον να ακούσω», υποστηρίζει μια ερωτώμενη. ‘Ότι στο αφήγημα περί πολιτικής δολιότητας βρίσκουν χώρο να αναπνεύσουν αντιδημοκρατικές προκαταλήψεις είναι κάτι που επιβεβαιώνεται από ένα μέρος των στατιστικών αναλύσεων.¹² Ωστόσο, τα πράγματα δεν είναι τόσο ξεκάθαρα. Η δυσπιστία απέναντι στο σύστημα των αντιπροσώπων φαίνεται να συνδέεται επίσης με το αίτημα για αμεσότερες και περισσότερο συμμετοχικές διαδικασίες. Αυτό υποδεικνύει η στατιστική σημαντική συσχέτιση της δήλωσης «οι βουλευτές ασχολούνται μόνο με τα δικά τους συμφέροντα» τόσο με την πρόταση 15 (βλ. πίνακα 1) αναφορικά με τη συχνότερη διενέργεια δημοψηφισμάτων¹³ όσο και με την πρόταση 24 (βλ. πίνακα 1) σχετικά με την ενεργοποίηση άμεσα εκλεγμένων

συμβουλίων πολιτών.¹⁴ Η καταφυγή σε μορφές αμεσοδημοκρατίας θα μπορούσε να σηματοδοτεί μια λαϊκή από τα κάτω αναζήτηση υπέρβασης μιας πολιτικής πραγματικότητας διαβρωμένης από τα συμφέροντα, ίσως και τη φιλοδοξία ανάκτησης της «χαμένης αθωότητας» της δημοκρατίας. Εδώ είναι που εντοπίζεται το λανθάνον όραμα μιας πολιτικής απαλλαγμένης από τον κανόνα της ιδιοτέλειας και του υποκειμενικού λόγου:

Νομίζω ότι είναι καλύτερο οι αποφάσεις να παίρνονται από πολλά άτομα, και από άτομα όμως τα οποία δεν έχουν [...] συμφέρον από πίσω. [...] [Κ]αι κανένας από το συμβούλιο δεν θα μπορεί να βγάλει συμφέρον από εκεί, ενώ τα θέματα θα λύνονται αντικειμενικά κιόλας.

Από τις πλέον δημοφιλείς προτάσεις είναι η δήλωση «Επαναστάτες στα λόγια υπάρχουν εκεί [εννοεί στην Ελλάδα] πολλοί, στην πράξη όμως ελάχιστοι αναλαμβάνουν την ευθύνη ουσιαστικών μεταρρυθμίσεων», με το ποσοστό συμφωνίας να ανέρχεται στο 82,4%. Πώς να εκλάβουμε την αποδοχή της εν λόγω άποψης; Συνιστά αίτημα για έμπρακτη υπευθυνότητα, ενδεχομένως και για κυβερνητική τόλμη; Ή είναι μια ακόμα έκφραση της απογοήτευσης για την ασυνέπεια και την αναποτελεσματικότητα των πολιτικών; Πιθανότατα όμως να είναι μια κλισέ κατηγορία ή/και να αποτελεί μια «αντεπαναστατική» απώθηση – μέρος της ιδεολογικής υποστήριξης ενός αντιδραστικού κελεύσματος «πρακτικισμού» (πράξεις, όχι λόγια). Το υψηλότερο ποσοστό συμφωνίας δεν ενδείκνυται για μονοσήμαντες ερμηνείες. Η εναντίωση στην αιθεροβάμονα επαναστατικότητα και η εν είδει διλήμματος απόληξη υπέρ του αδίκως λιοδορούμενου μεταρρυθμισμού παραπέμπουν πάντως σε ένα κυρίαρχο στερεότυπο. Όπως άλλωστε και οι αναφορές περί «ολικής κατάρρευσης του κράτους» επί αριστερής διακυβέρνησης ή «καρκινώματος» του δημοσίου, οι οποίες συμπληρώνουν περιεχομενικά το «μετριοπαθές» αλλά «αποφασιστικό» μεταρρυθμιστικό ιδεώδες:

Θα πρέπει να έρθει μια κυβέρνηση η οποία να μπορεί να υλοποιήσει αυτά που λέει. Και όχι απλά να λέει λόγια. Τα λόγια είναι λόγια και οι πράξεις είναι πράξεις.

Η κρίση έκανε καλό, καθώς ένα κομμάτι του πολιτικού κόσμου επέσπευσε [...] [τις μεταρρυθμίσεις], που είναι τόσο κακή λέξη.

Η καταγγελία του «εύκολου επαναστατισμού» αλλά και της απόστασης μεταξύ θεωρίας και πράξης, ή μεταξύ «ρομαντικών ιδεών» και πραγματικότητας –από-

σταση που προκαλεί «ανισορροπίες», όπως δηλώνεται–, αν και μη αναγώγιμη αποκλειστικά στη δεξιά ρητορική, φέρει το στίγμα ενός *αντιαριστερού ρεαλισμού*.

Η άποψη πως η δημοκρατία στη χώρα παραμένει λειψή και ατροφική (πρ. 27, πίνακας 1) έχει επίσης υψηλή απήχηση στη νεολαία. Περίπου το 71% των ατόμων που ερωτήθηκαν συμφωνεί μαζί της, ενώ μόνο το 11,4% διαφωνεί. Η στατιστική ανάλυση υποδηλώνει πως η δυσaréσκεια για το επίπεδο της δημοκρατίας στη χώρα μας συνδέεται με την προβαλλόμενη «αναξιοπιστία» και «ασυνέπεια» των πολιτικών.¹⁵ Οι συνεντεύξεις αναδεικνύουν ότι το δημοκρατικό έλλειμμα νοηματοδοτείται ποικιλοτρόπως. Μέρος της νεολαίας το εκλαμβάνει ως χρόνιο πρόβλημα της εγχώριας κοινωνικοπολιτικής ζωής, με την οικογενειοκρατία, τα σκάνδαλα, τον λαϊκισμό, αλλά και τον αυταρχισμό της αστυνομικής καταστολής να αποτελούν τυπικά παραδείγματα αναφοράς. Σε άλλες περιπτώσεις, το έλλειμμα δημοκρατίας γίνεται αντιληπτό ως «εγγενές» χαρακτηριστικό του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, που αμφισβητεί την εθνική και λαϊκή κυριαρχία, ή ακόμα και ως δομικό στοιχείο του ίδιου του πολιτεύματος – η άποψη ότι το να ψηφίζουμε κάθε τέσσερα χρόνια δεν επαρκεί για την εξασφάλιση ουσιαστικής συμμετοχής διατυπώνεται συχνά. Είναι πράγματι κοινός και έντονος ο προβληματισμός σχετικά με το αντιπροσωπευτικό σύστημα και το κατά πόσο είναι «αληθινά δημοκρατικό» – δεν γίνεται «να αποφασίζουν μόνο τριακόσια άτομα για δέκα εκατομμύρια [...] δεν είναι η έννοια της δημοκρατίας αυτή», τονίζει ένας ερωτώμενος. Ωστόσο, οι δεδομένες αφηγήσεις περί κίβδηλης δημοκρατίας (π.χ. «είναι λίγο ψεύτικη, πλασματική») πέραν μιας πιθανής κριτικής δυναμικής που μπορεί να φέρουν, είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, ευάλωτες σε στερεοτυπικές αποτυπώσεις της λαϊκής κυριαρχίας. Σε κάθε περίπτωση, η δημοκρατία εμφανίζεται ως όρος και όριο σχεδόν κάθε «κριτικής» διατύπωσης, ακόμα και στο πλαίσιο ερμηνειών όπου η δημοκρατία δεν φαίνεται να συνιστά (πάντα) προτεραιότητα.

Η διαφωνία με την άποψη πως η δημοκρατία παραμένει ατροφική μπορεί να αντανακλά την ιδεολογική παραγνώριση των πολλαπλών επιθέσεων εναντίον της δημοκρατίας· ενδέχεται όμως να υποστηρίζεται από την αναφορά στη θετικά αποτιμώμενη πολιτικοποίηση που επέφερε η οικονομική κρίση:

Ο κόσμος έστρεψε λίγο το βλέμμα προς την πολιτική, οπότε δεν μπορούσαν να περνούν τόσο απροκάλυπτα πράγματα που περνούσαν πριν και να καταχρώνται τόσο εύκολα το δημόσιο, [...] γύρισε όλη η Ελλάδα και κοίταξε τι γίνεται [...] με την πολιτική και γιατί ήρθε η κρίση και τι πήγε λάθος, [...] έχουμε περάσει [αρκετές] εκλογές, [...], δημοψηφίσματα, πιστεύω δεν τα έχει περάσει καμία άλλη ηλικία.

Η απόφαση «Λέμε τόσα για τη χούντα και τη δικτατορία, αλλά στη δημοκρατία είναι που συμβαίνουν τα αίσχη» προκαλεί έντονη διχογνωμία. Το 40% του δείγματος συμφωνεί μαζί της και περίπου το 37% διαφωνεί, ενώ το 20% δηλώνει αναποφάσιστο. Ομολογουμένως, πρόκειται για ένα απρόσμενο εύρημα. Εύλογα τίθεται το ερώτημα: Πώς εξηγείται η συναίνεση ενός τόσο μεγάλου μέρους της νεολαίας με μια δήλωση που θυμίζει τη ρητορική σεσημασμένων αρνητών της δημοκρατίας; Η ισχυρή στατιστική συσχέτιση ($t_b = .386$, $p < .001$) της επιδοκίμασίας της παραπάνω άποψης με την πρόταση για τον θεσμικό αποκλεισμό των αλλόθρησκων (πρ. 21, βλ. πίνακα 1) αποτελεί πρόσθετη ένδειξη του αντιδημοκρατικού προσανατολισμού της. Ωστόσο, η συνέχεια της ανάλυσης θολώνει κάπως την εικόνα. Με την εν λόγω δήλωση τείνουν να συμφωνούν ($t_b = .195$, $p < .001$) και όσες/-οι θεωρούν ότι η σημερινή δημοκρατία είναι «λειπή και ατροφική» (πρ. 27, πίνακας 1). Επιπλέον, στις συνεντεύξεις εμφανίζονται αντιφατικές προσεγγίσεις, οι οποίες τέμνονται και ανασυντίθενται στο πλαίσιο ενός αμφίρροπου ως προς τις απολήξεις του λόγου. Κάποιες φορές, η συμφωνία με τη γνώμη ότι «[...] στη δημοκρατία είναι που συμβαίνουν τα αίσχη» αιτιολογείται πράγματι στη βάση κλασικών αντιδημοκρατικών στερεοτύπων περί υπερβολικής ελευθερίας – «στη δημοκρατία υπάρχει το αίσθημα [...] ότι μπορώ να κάνω ό,τι θέλω παραβαίνοντας τους νόμους», δηλώνει ένας ερωτώμενος. Συνηθέστερη όμως είναι η αντίληψη ότι πίσω από την πολιτική επιφάνεια και τις ονομασίες των καθεστώτων κρύβονται αναλλοίωτες δομές και αμετάβλητα περιεχόμενα. Οι εύκολοι και κοινότοποι αναγωγισμοί για την περιγραφή και την ερμηνεία των κοινωνικοπολιτικών φαινομένων, και γενικότερα η αντίληψη περί ύπαρξης μιας βαθύτερης «ουσίας» (ανθρωπολογικής, ταξικής κ.λπ) που καθορίζει τα πράγματα σε αντίθεση με το επουσιώδες πολιτικό περιτύλιγμα διαμορφώνουν ένα λογοθετικό πλαίσιο που ευνοεί τάσεις πολιτειακού σχετικισμού:

Βασικά δεν μου αρέσουν τα ονόματα, χούντα, δικτατορία, δημοκρατία [...], είτε είναι χούντα είτε είναι δημοκρατία πάλι το ίδιο θα συμβαίνει, απλά αλλάζει το όνομα, αλλάζει η ετικέτα, δεν αλλάζει το περιεχόμενο. Πρέπει να αλλάξει το περιεχόμενο και όχι η ετικέτα.

[Ε]ίναι άνευ πολιτεύματος. [...] Και στα δύο πολιτεύματα η αστική τάξη είναι που έχει την κυριαρχία, δηλαδή, δεν γίνεται να νιώθεις ελεύθερος μέσα σε αυτά. [...]. Όχι, τα αίσχη συμβαίνουν όσο υπάρχει εξουσία γενικά. Και στη δημοκρατία που έχουμε τώρα και λέμε δημοκρατία υπάρχει εξουσία.

Νομίζω σε οποιοδήποτε πολίτευμα μπορ[ούν] να γίν[ουν] [τα αίσχη]. Είναι άνθρωποι από πίσω.

Δεν [...] υπάρχει δημοκρατία, θεωρώ ότι κάνουν ό,τι θέλουν εκείνοι έτσι κι αλλιώς.

Πολλά ερωτήματα δημιουργούνται αναφορικά με την «κριτική» που αναπτύσσεται από ένα τμήμα της νεολαίας στο δημοκρατικό πολίτευμα. Ενδεχομένως να εκφράζει την ιδεολογική απήχηση ενός αναδυόμενου «αντισυστημικού» σκεπτικισμού· τον αντίκτυπο μιας εκλαϊκευμένης ερμηνείας της ολιγαρχικής άσκησης της εξουσίας, ή ακόμα μιας τάσης υπερβολικής καχυποψίας, η οποία λίγο απέχει από τη συνωμοσιολογία. Ίσως όμως να πρόκειται για μια γενεακά προσδιορισμένη ανησυχία περί δημοκρατικής ανεπάρκειας – ανησυχία που εκδηλώνεται περισσότερο από οπουδήποτε αλλού σε μια βιωμένη αίσθηση πως υπάρχει απόσταση μεταξύ της έννοιας της δημοκρατίας και της πραγματικότητάς της: «[Ανάμεσα στο] τι είναι σαν ορισμός η δημοκρατία και πώς λειτουργεί, νομίζω ότι εκεί υπάρχει ένα χάσμα», διευκρινίζει μια ερωτώμενη. Σε αυτή την περίπτωση η ασκούμενη «κριτική», αντί να αποτελεί αμφισβήτηση της δημοκρατίας, εκφράζει περισσότερο τη δυσανασχέτηση για την καταστρατήγησή της. Οι επαναπροωθήσεις των προσφύγων και των προσφυγισσών, η καταπάτηση των δικαιωμάτων και ο κρατικός αυταρχισμός είναι μερικά παραδείγματα που παρατίθενται από τους νέους και τις νέες προς επίρρωση του προβληματισμού τους.

Παρότι λοιπόν ο απροκάλυπτος αναθεωρητισμός εκλείπει, τα μεταβαλλόμενα και αντιφατικά επιχειρήματα περί ψευδοδημοκρατίας συγκροτούν τον εναλλακτικό πυρήνα μιας πολύπλευρης αμφιβολίας, που επιτρέπει την άμβλυνση της ιστορικής αντίθεσης την οποία σηματοδότησε η μεταπολίτευση: «Η σημερινή δημοκρατία είναι ένα διαφορετικό προσωπείο της δικτατορίας, απλά στην πιο light μορφή», δηλώνεται χαρακτηριστικά. Στον αντίποδα αυτής της αντίληψης βρίσκεται η ρητή απόρριψη κάθε σχετικοποίησης που επιφέρει η απόπειρα σύγκρισης των δύο καθεστώτων – «σαν να θέλουν να υποβιβάσουν την έννοια της δημοκρατίας [...], σαν να συγκρίνουν ότι είναι ίδια πράγματα η δικτατορία και η δημοκρατία», επισημαίνεται.

«Οικονομία» στη δημοκρατία

Οι τοποθετήσεις πάνω στο ζήτημα της φορολόγησης της περιουσίας, καθώς και της τιμολογιακής πολιτικής των δημόσιων συγκοινωνιών προσφέρουν χρήσιμα

στοιχεία ως προς το πώς οι νέοι και οι νέες αντιλαμβάνονται τη δημοκρατία ως οικονομική και δημοσιονομική έννοια. Με την πρόταση «Να απαλλάσσονται από τον φόρο οι κληρονομίες, οι δωρεές και οι γονικές παροχές» συμφωνούν σχεδόν τα 3/4 των ερωτώμενων. Πρόκειται σίγουρα για πολύ υψηλό ποσοστό (73,2%). Οι συνεντεύξεις, βέβαια, ανέδειξαν ένα εσωτερικά διαφορικό σκεπτικό, το οποίο δεν γινόταν να αποτυπωθεί στις απαντήσεις του ερωτηματολογίου. Για παράδειγμα:

Ανάλογα ποιος και τι κληρονομεί. Αν κληρονομεί κανείς ένα σπίτι ως μοναδικό περιουσιακό στοιχείο, να έλεγα «ναι», δεν πρέπει να πληρώσει φόρο κληρονομιάς. Τώρα αν αυτός ο ίδιος κληρονομούσε 100 καράβια, ναι, να πληρώσει φόρο κληρονομιάς. Είναι κλιμακωτά, δηλαδή.

Η συμφωνία με το μέτρο της φοροαπαλλαγής φαίνεται να θεμελιώνεται κατά κύριο λόγο σε επιχειρήματα που προτάσσουν το αδιαπραγμάτευτο κληρονομικό δικαίωμα και το ανεπίληπτο του δωρήματος, ανασύροντας ιδεολογικά προδιατεθειμένες θέσεις υπέρ της ελευθερίας των συναλλαγών. Π.χ. «Ένας άνθρωπος αποφασίζει να δώσει κάτι σε έναν άλλον. Ο άλλος γιατί να επιβαρυνθεί για το δώρο [...] που δέχεται; Είναι απλά μια μεταβίβαση», αναφέρει μια ερωτώμενη. Απεναντίας, όσοι και όσες διαφωνούν επισημαίνουν τη ανάγκη για έναν εύλογο και κοινωνικά δίκαιο χαρακτήρα της αναλογικής φορολόγησης, καθώς και την ασυμβατότητα του προτεινόμενου μέτρου ακόμα και με το φιλελεύθερο ιδεώδες της αξιοκρατίας και της ισότητας των ευκαιριών – «το κληρονομικό δικαίωμα δίνει προβάδισμα» σε ορισμένα άτομα έναντι άλλων, υποστηρίζεται.

Η πρόταση για κατάργηση του εισιτηρίου στις δημόσιες συγκοινωνίες (πρ. 12, πίνακας 1) διχάζει τη νεολαία, προσφέροντας «ισορροπημένες» τοποθετήσεις: Το 44% περίπου του δείγματος συμφωνεί, το 39% διαφωνεί, και το 16% δηλώνει αναποφάσιστο. Αν και το κοινωνικοοικονομικό αποτύπωμα στις απαντήσεις διατηρείται λόγω του μεγάλου ποσοστού συμφωνίας των νέων, η ταξική συνάφεια των τοποθετήσεων δεν τεκμηριώνεται εύκολα με βάση τα υπάρχοντα ποσοτικά δεδομένα. Η ανάλυση των συνεντεύξεων υπογραμμίζει τον διευρυμένο αντίκτυπο μιας οικονομιστικής αντίληψης που θέτει τους κανόνες της αγοράς ως πρότυπο για τη ρύθμιση δημόσιων υπηρεσιών, με το κυριότερο επιχείρημα να αποτελεί η τεχνικοποιημένη ανησυχία για το κόστος που επωμίζεται το κράτος.

Τον μήνα η ελληνική κυβέρνηση πληρώνει περίπου 500.000 ευρώ, για τις τηλεματικές, για τις οθόνες των λεωφορείων.

[Γ]ια τα έξοδα συντήρησης, υπάρχει ένα κόστος φαντάζομαι [...], το ίδιο το κράτος δεν μας χρωστάει [...], γιατί ήδη πληρώνουμε τεράστια ποσά για τις δημόσιες συγκοινωνίες και κάποιοι [...] το εκμεταλλεύονται δωρεάν.

Το έρεισμα αυτής της αντίληψης παραμένει ισχυρό, ακόμα και όταν αναγνωρίζεται η ανάγκη ειδικής πρόβλεψης για κάποιες ευπαθείς ομάδες. Η προκατάληψη της ανταποδοτικότητας προσφέρει το πλαίσιο και τους όρους κατανόησης ενός βασικού δημόσιου αγαθού όπως η μετακίνηση. «Δεν γίνεται να είναι εντελώς δωρεάν, γιατί αυτό έχει και έναν ρόλο ανταποδοτικό», αναφέρει ένας ερωτώμενος. «Μετά [...] είναι πιο εύκολο να γίνουν βανδαλισμοί [...] δεν καταστρέφεις [...] αυτό [...] που έχεις πληρώσει», συμπληρώνει άλλος. Αντίθετα, η συμφωνία με την πρόταση για κατάργηση του εισιτηρίου στηρίζεται στο επιχείρημα της επέκτασης ενός θεμελιώδους δικαιώματος σε ευρύτερες κατηγορίες του πληθυσμού και της ενίσχυσης της κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως εκφράζεται από το αίτημα «να μην πληρώνουν όσοι πάνε στην εργασία» και όσοι/-ες αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες.

«Η κρίση τούς βγήκε σε καλό: Ανάγκασε και όσους δεν το είχαν συνηθίσει να δουλέψουν πιο παραγωγικά και τους πολιτικούς να λάβουν μέτρα που όφειλαν έτσι κι αλλιώς». Με μια ακραία δήλωση σαν και αυτή συμφωνεί το 35% του δείγματος και διαφωνεί το 41%, ενώ το 21% λαμβάνει ενδιάμεση θέση. Οι τοποθετήσεις στις συνεντεύξεις είναι και αυτές ως επί το πλείστον «ζυγισμένες»: με τις πολιτικοϊδεολογικές διακυμάνσεις να αναφαίνονται σε σημεία τονισμού και στις διαστακτικές αλλά συνήθως emphatic ενδεικτικές απόπειρες επεξήγησής τους.

Υπάρχει όμως και ένα μικρό κομμάτι του πληθυσμού, που στο μέλλον θα τους κάνει καλό, γιατί πραγματικά τους έμαθε να δουλεύουν πιο παραγωγικά [...]. [Τ]ο θεωρώ ανέφικτο συνέχεια να κυνηγάμε από πίσω κάθε ομάδα που έχει πρόβλημα, να ενισχύουμε συνέχεια τον λαό εις βάρος του ίδιου του κράτους.

Στο παραπάνω απόσπασμα συναντάμε ορισμένες βασικές παραδοχές του αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού: μια εκδοχή κοινωνικού δαρβινισμού, όπως εκφράζεται μέσα από την απόρριψη της τάσης των κυβερνήσεων να παρεμβαίνουν στις κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες προσφέροντας αρωγή στις ομάδες που έχουν ανάγκη, με το σκεπτικό ότι έτσι δυσχεραίνεται η δημιουργία υγιέστερων και ανθεκτικότερων οικονομικών δομών· την ιδεολογία του «ρεαλισμού» που καθορίζει τι είναι και τι δεν είναι εφικτό· και κυρίως την εκτίμηση της «παιδαγωγικής» χρησιμότητας της εντατικοποίησης της παραγωγικότητας. Η διαπίστωση πως «η κρίση βγήκε σε καλό» μπορεί να ακούγεται σκληρή, όπως συχνά ομολογείται, θεωρείται

όμως δικαιολογημένη. Για να κατευναστούν οι αμφιβολίες αρκούν ορισμένα επιχειρήματα περί πολιτικού και οικονομικού παρασιτισμού:

Πολλοί, θα μου πεις, ζούσαν παρασιτικά. Εκμεταλλευόμενοι καταστάσεις και γνωριμίες και πολλά άλλα. [...] Βγήκε σε καλό προς τους πολλούς ότι πέταξε έξω πολλά παράσιτα που επωφελούνταν είτε από κρατικό χρήμα, είτε από απευθείας αναθέσεις, είτε από μίζες, είτε από οτιδήποτε λέγεται αυτό.

Είναι τέτοια η επίδραση αυτού του αφηγήματος, ώστε σε ορισμένες περιπτώσεις η αξιακή ανατίμηση της παραγωγικότητας επανεμφανίζεται με όρους βιωματικά ανακαλούμενης αναμόρφωσης:

Εγώ σκεφτόμουν όλη μου τη ζωή ότι θα μπω σε δημόσιο και θα γίνω δασκάλα. Δεν θέλω πλέον αυτό. Θέλω κάτι άλλο. [...] [Κ]αι αυτό που θέλω να κάνω [...] ξέρω ότι θα είναι πολύ πιο παραγωγικό. [Η] άνεση [...] και η ασφάλεια που σου προσφέρει μια καλή οικονομία πολλές φορές μπορεί να μη σε κάνει τόσο παραγωγικό.

Αρκετοί/-ές όμως είναι οι νέοι/-ες που αντιδρούν στον αυταρχικό και αντεργατικό χαρακτήρα της δήλωσης, υπενθυμίζοντας πως η κρίση έφερε τους ανθρώπους «μπροστά σε μια εντατικοποίηση και σε μια ανεργία», καθώς και ότι οι πολιτικοί δεν όφειλαν «έτσι κι αλλιώς» να λάβουν τέτοια μέτρα.

Η δημοκρατία ως διαδικασία λήψης αποφάσεων

Το υποσύνολο των προτάσεων που ακολουθούν αφορούν τις δημοκρατικές προϋποθέσεις της πολιτικής: Η ενίσχυση της άμεσης συμμετοχής των πολιτών στα κοινά, η διαφάνεια και ο έλεγχος των αποφάσεων των κυβερνώντων, η τήρηση του συντάγματος και η προστασία των πλειοψηφικών και κοινοβουλευτικών διαδικασιών είναι ζητήματα που τίθενται προς εξέταση. Καταρχάς, το ποσοστό όσων συμφωνούν με την εφαρμογή αμεσότερων και μη καθιερωμένων πολιτικών διαδικασιών είναι σχετικά υψηλό. Περίπου τα 2/3 του δείγματος συμμερίζονται την πρόταση για συχνότερη προσφυγή σε δημοψηφίσματα (πρ. 15, πίνακας 1), ενώ πάνω από το 50% αποδέχεται την πρόταση για τη δημιουργία άμεσα εκλεγμένων συμβουλίων πολιτών με την αρωγή της τεχνολογίας (πρ. 24, πίνακας 1). Τα ποσοστά διαφωνίας είναι χαμηλά και στις δύο περιπτώσεις (12,4% και 16,3% αντίστοιχα).

Η τακτική διενέργεια δημοψηφισμάτων εκλαμβάνεται κατά κύριο λόγο ως

προωθητική της δημοκρατίας, αφού αρκετοί/-ές είναι όσοι/ες υποστηρίζουν πως θα έπρεπε να δίνεται η ευκαιρία πιο συχνά στον λαό να αποφασίζει για θεμελιώδεις αλλαγές, ενώ οι ενστάσεις φαίνεται να περιορίζονται κυρίως σε διαδικαστικού τύπου ζητήματα και σπανιότερα σε αντεπιχειρήματα πολιτισμικού αναγωγισμού, όπως π.χ. ότι η Ελλάδα δεν είναι Ελβετία, ή ελιτίστικης απαξίωσης του λαού. Η πρόταση για τα συμβούλια των πολιτών γίνεται κι αυτή αποδεκτή από την πλειονότητα των νέων, καθώς αναγνωρίζεται αν μη τι άλλο ως άξια διερεύνησης στο πλαίσιο ενός καλοδεχόμενου πολιτικού πειραματισμού, και σε γενικές γραμμές κρίνεται προς όφελος της δημοκρατικής συμμετοχής με βασικό επιχείρημα ότι οι πολίτες θα μπορούν να έχουν πιο ενεργό ρόλο. Η νεολαία επιβεβαιώνει πως το διαδίκτυο και οι ψηφιακές εφαρμογές καθιστούν ευκολότερη την επικοινωνία και τη συμμετοχή, δίνοντας τη δυνατότητα στους πολίτες να βγουν από το πολιτικό περιθώριο. Η τεχνολογία είναι ένα «εργαλείο» που πρέπει να το «εκμεταλλευτούμε για τέτοιες δράσεις», καθώς επιτρέπει να έχουμε «πιο άμεση επαφή με την πολιτική», δηλώνει μια ερωτώμενη. Μάλιστα, η συγκυρία θεωρείται ευνοϊκή, καθώς όπως επισημαίνεται, λόγω της πανδημίας αρκετοί άνθρωποι εξοικειώθηκαν με τη χρήση και τις δυνατότητες των τεχνολογικών μέσων. Από την άλλη μεριά, οι αντιρρήσεις ως προς την επάρκεια τέτοιου τύπου διαδικασιών καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα προβληματισμών και αντιδράσεων, που εκτείνεται από την υπενθύμιση της αναγκαιότητας του κοινοβουλευτικού στοιχείου μέχρι και τον φόβο της πολιτικής αστάθειας.

Τόσο η ποσοτική όσο και η ποιοτική ανάλυση των απαντήσεων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ενστερνισμός των εν λόγω προτάσεων υπόκειται σε ετερόκλητες προσεγγίσεις: Πέραν των αξιώσεων διεύρυνσης και εμβάθυνσης της δημοκρατικής συμμετοχής, αλλά και των τάσεων αμφισβήτησης των παραδοσιακών τόπων της πολιτικής υπό το πρίσμα της νέας ψηφιακής συνθήκης, διακρίνεται επίσης μια συλλογιστική που αντιπαραθέτει αξιολογικά την «καθαρή» (άμεση) δημοκρατία στη μη «αυθεντική» αντιπροσωπευτική – «η δημοκρατία λειτουργούσε καλύτερα, όπως λειτουργούσε παλιά [στην αρχαιότητα]», θα υποστηρίξει ένας ερωτώμενος. Η στατιστική ανάλυση υποδεικνύει¹⁶ πως το (αμεσο)δημοκρατικό όραμα συνδέεται με την αποδοκιμασία του αντιπροσωπευτικού συστήματος και μπορεί να αναδιατυπωθεί ως αίτημα παράκαμψης ή ανατροπής των εξ επαγγέλματος διαμεσολαβητών πολιτικών. Την υποψία αυτή επιβεβαιώνουν οι συνεντεύξεις, οι οποίες αποκαλύπτουν ότι ο ευφημισμός της αμεσοδημοκρατίας σε ορισμένες περιπτώσεις συνδέεται πράγματι με μια απορριπτική στάση απέναντι στον κοινοβουλευτικό θεσμό. Το παρακάτω απόσπασμα είναι δηλωτικό αυτής της αντίληψης:

Να υπάρχει κάτι πιο άμεσο, όχι να έχουμε κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους [...]. Θα έπρεπε να γίνονται δημοψηφίσματα και ο λαός να μπορεί να κινείται αυτοβούλως και να ψηφίζει αυτό που θέλει. Όχι εκπρόσωποι. Οι εκπρόσωποι καλώς ή κακώς είναι εκεί στη βουλή, πληρώνονται και εκφράζουν κάποιες απόψεις.

Αναφορικά με τον τρόπο χειρισμού σημαντικών ζητημάτων από το εκλεγμένο σώμα της βουλής, σχεδόν το 64% του δείγματος συμφωνεί πως οι «επείγουσες νομοθετικές ρυθμίσεις» δεν θα έπρεπε να απαιτούν χρονοβόρες κοινοβουλευτικές διαδικασίες (πρ. 16, πίνακας 1). Οι αναποφάσιστοι ως προς αυτό το ζήτημα συγκεντρώνουν το 17%, ενώ οι διαφωνούντες μόλις το 13%. Η αξίωση να ακολουθούνται οι προβλεπόμενες κοινοβουλευτικές διαδικασίες φαίνεται λοιπόν να εξασθενεί μπροστά στην απαίτηση για αποτελεσματικότητα. Πιθανότατα, η αίσθηση του κατ' επείγοντος που εδραιώθηκε την περίοδο της πανδημίας με την έκτακτη νομοθεσία και τη συχνή επιβολή μέτρων με πράξεις νομοθετικού περιεχομένου και υπουργικές αποφάσεις να επέφερε μια σταδιακή εξοκείωση με τις «αναγκαίες» υποχωρήσεις από τις κατοχυρωμένες δημοκρατικές πρακτικές. Ίσως μάλιστα να μαρτυρά μια τάση αυταρχικοποίησης της νεανικής κοινής γνώμης, όπως παρατηρούν κι άλλες έρευνες (Foa κ.ά. 2022: 11-12). Οι συνεντεύξεις δείχνουν ότι η θετική εκτίμηση της χρησιμότητας του προτεινόμενου μέτρου προκύπτει κατά κύριο λόγο από την πεποίθηση ότι σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχει πράγματι η ανάγκη να βρεθεί άμεσα λύση σε ένα ζήτημα. Ενδεχομένως και να τροφοδοτείται από τη δυσανασχέτηση για τη μικροπολιτική κωλυσιεργία και τον πολιτικαντισμό. Ωστόσο, ο οριακός χαρακτήρας του μέτρου δεν περνάει απαρατήρητος ούτε απ' όσους και όσες ενστερνίζονται την εφαρμογή του. Είναι μάλλον κοινή η ανησυχία αναφορικά με τους πιθανούς κινδύνους που εγκυμονεί η τάση μετατροπής της εξαίρεσης σε κανόνα, με την παραβίαση του συντάγματος, την αυθαιρεσία, την προχειρότητα των νομοθετημάτων και την υποχώρηση ως προς τη δημοκρατική νομιμοποίηση των ρυθμίσεων να είναι οι πλέον προφανείς.

Εξίσου επίκαιρο είναι το ερώτημα αναφορικά με τη υποκατάσταση των πλειοψηφικών, πλουραλιστικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων με διεργασίες ολιγομελών ομάδων ειδημόνων. Το ποσοστό όσων συμφωνούν πως «για τα κρίσιμα θέματα πρέπει να αποφασίζουν ειδικοί» (πρ. 23, πίνακας 1) ανέρχεται στο 50% ενώ, αν αναλογιστούμε πως το 25% είναι αναποφάσιμο ή δεν παίρνει θέση, καθίσταται σαφές ότι μόλις το ένα τέταρτο των νέων διαφωνεί με την εν λόγω πρόταση. Το ειδικό καθεστώς διαχείρισης της πανδημίας, βέβαια, καθορίζει το πλαίσιο των τοποθετήσεων. Όπως έχει επισημανθεί και αλλού (ό.π.: 16), η υγειονομική κρίση ισχυροποίησε την πίστη στον κανόνα των ειδικών, ενισχύοντας την προτί-

μηση των πολιτών σε «μη πολιτικούς φορείς αυθεντίας», όπως οι επιστήμονες και οι τεχνοκράτες – αυτοί ήταν οι «αληθινοί νικητές» της πανδημίας, και όχι οι συμβατικοί πολιτικοί. Έτσι και στις συνεντεύξεις αποτελεί κοινό τόπο ότι στο ζήτημα της πανδημίας θα πρέπει να «ακούμε τους γιατρούς και τους επιστήμονες». Ωστόσο, είναι συγχρόνως παρούσες και αναγνωρίσιμες οι ενστάσεις και οι επιφυλάξεις λόγω της ανησυχίας αναφορικά με τον κίνδυνο αντιδημοκρατικής εκτροπής. Η παράκαμψη του κοινοβουλευτικού νομοθέτη, η περιορισμένη συνδιαλλαγή με τους φορείς που εκπροσωπούν την κοινωνία αλλά και η έλλειψη ουσιαστικής ενημέρωσης και επικοινωνίας της γνώσης με τους κυβερνώνμενους, στους οποίους απευθύνονται τα μέτρα, ερμηνεύονται ως απειλές για τη δημοκρατία. Όπως υποστηρίζεται: «Είναι επικίνδυνο να υπάρχει μια κρυφή γνώση την οποία χειρίζονται μόνο ειδικά άτομα [...], ακόμα και αν δεν είμαστε επιστήμονες, βιολόγοι, χημικοί, θα πρέπει να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε πως λειτουργεί ο ιός για να προστατευτούμε». Η διάκριση ανάμεσα στον συμβουλευτικό ρόλο των ειδικών και την πολιτική απόφαση προτείνεται ως το κλειδί για τη συμφιλίωση μεταξύ της εξειδίκευσης της γνώσης και της τεχνικής διάστασης της διακυβέρνησης, από τη μία, και της πολιτικής συνθετότητας της δημοκρατικής συνθήκης από την άλλη.

Είναι καλύτερο να υπάρξει μια ειδική ομάδα που θα αναλάβει να εξηγήσει [...] τη σημασία του ενός και του άλλου, παρά να αποφασίσει μόνη της.

Οι ειδικοί μπορούν να αποφασίζουν μόνο ως προς το αντικείμενο που τους αναλογεί [...] δεν μπορούν να μπαίνουν [...] στις δουλειές μας, στα πορτοφόλια μας.

Βέβαια, ο σκεπτικισμός απέναντι στους ειδικούς έχει πολλές πτυχές: Συχνά συνάδει με μια συνωμοσιολογική προσέγγιση, που αμφισβητεί τη σημασία του ιού ή/και υποθέτει την ύπαρξη «κρυφής ατζέντας»· άλλες φορές εκφράζει μια υπέρμετρα προβαλλόμενη ανησυχία για τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης, που εύκολα μεταστρέφεται σε περιφρόνηση της επιστήμης, π.χ. «έχουμε γεμίσει ειδήμονες».

Η προβληματική για τις σχέσεις ειδικών και πολιτικής αποκτά ευκρινέστερα ιδεολογικά χαρακτηριστικά καθώς ξεφεύγει από τη διαχείριση της πανδημίας και εμφανίζεται σε ευρύτερα ζητήματα όπως είναι η οικονομία. Οι συνεντεύξεις αποκαλύπτουν τη διάπλαση μιας εταιρικής θεώρησης του κράτους, το οποίο οφείλει να στελεχωθεί με επιστήμονες και εμπειρογνώμονες, παγιώνοντας το τεχνοκρατικό όραμα μιας διακυβέρνησης χωρίς «ιδεολογική» πολιτική. Όπως δηλώνεται χαρακτηριστικά: «Πάνω στα κρίσιμα θέματα δεν πρέπει να [...] παίζουν ρόλο τα πολιτικά σου «πιστεύω» ή οι απόψεις σου, [...] δεν παίζει ρόλο αν θα το χειριστείς

ως δεξιός ή ως αριστερός ή ως ακροδεξιός για παράδειγμα, ή κομμουνιστικά». Πράγματι, η αξίωση μιας «αποπολιτικοποιημένης πολιτικής», βασισμένης σε μια ουδέτερη και καθ' όλα αντικειμενική επιστήμη, συγκροτεί μια σχετικά ισχυρή τάση ανάμεσα στους νέους και τις νέες. Η αποβολή της διαφωνίας, της σύγκρουσης ιδεών και διακυβευμάτων από την επικράτεια της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας χαρακτηρίζει τη μετατροπή της πολιτικής σε μια τεχνικοποιημένη και λίγο πολύ συναινετική πρακτική διαχείρισης. Το επιχείρημα πως *οι πολλοί αδιαφορούν* χρησιμεύει ως επιπλέον άλλοθι της αντιδημοκρατικής ανάθεσης των αποφάσεων στους ειδικούς. Πρόκειται για μια άλλη όψη της νεοφιλελεύθερης τεχνοκρατικής ιδεολογίας: Ο λαός πέρα από αδαής, παρουσιάζεται αμέτοχος, προσκολλημένος στα δικά του εγωιστικά συμφέροντα. Στον αντίποδα της περιφρόνησης του λαού και της αξίωσης αποκλεισμού του από τις αποφάσεις παρατηρείται μια προσπάθεια «επαναθεμελίωσης» της πολιτικής, αυτή τη φορά όχι σε κάποια ικανότητα ή προδιάθεση, αλλά στην κοινή συνθήκη της συνύπαρξης – «στο ίδιο καζάνι βράζουμε», θα πει μια ερωτώμενη. Η πολιτική καθίσταται έτσι υπόθεση και αρμοδιότητα όλων και όχι μόνο των επιστημόνων, ενώ το επιχείρημα της αδιαφορίας αντιστρέφεται: Είναι οι υπάρχουσες διαδικασίες αυτές που δημιουργούν τη νωχέλεια και την απάθεια, και οδηγούν τους πολίτες να μην αισθάνονται πολιτικά χρήσιμοι – «αν δοθεί λόγος σε όλους, [δεν ξέρω] κατά πόσο θα αδιαφορούν, νομίζω ότι [το γεγονός πως] αδιαφορούν είναι ένα αποτέλεσμα του ότι για τα κρίσιμα θέματα αποφασίζουν [άλλοι]», επισημαίνεται.

Η τακτική λογοδοσία των αξιωματούχων («Οι υπουργοί και οι ανώτατοι δημόσιοι υπάλληλοι να είναι υποχρεωμένοι δυο φορές τον χρόνο να εξηγούν δημοσίως τις αποφάσεις και τις προτάσεις τους και να απαντούν στην κριτική του κοινού») αποτελεί την πλέον δημοφιλή πρόταση του ερωτηματολογίου, καθώς συμφωνεί μαζί της περίπου το 84% του δείγματος. Η σχεδόν καθολική αποδοχή της εν λόγω πρότασης σημαίνει ότι υπάρχει ένα σημείο σύγκλισης μεταξύ διαφορετικών πολιτικών προσεγγίσεων. Η επικρατέστερη ερμηνεία είναι ότι η συμφωνία μαζί της εκφράζει τη στοιχειώδη δημοκρατική απαίτηση για περιορισμό της αυθαιρεσίας και αμοιβαίο έλεγχο των πολιτικών προϋσταμένων στο πλαίσιο της ενδυνάμωσης της δημόσιας σφαίρας και της ενίσχυσης της συμμετοχής των εκπροσωπούμενων στις αποφάσεις μέσω του διαλόγου και της κριτικής.

Οι πολιτικοί αρχηγοί, οι βουλευτές, τα κόμματα [...] να έχουν [...] με κάποιο τρόπο πιο άμεση επαφή με τους πολίτες. Πιο συχνή. Να μη ζουν σε αυτόν τον βαθμό της εξουσίας και [στη λογική] το[υ] «αποφασίζω και διατάσσω» και «δεν με ενδιαφέρει η άποψη των πολιτών από κάτω».

Πιθανόν το αίτημα για λογοδοσία να συντάσσεται με το θυμικό της καταγγελίας του πολιτικού συστήματος και να τροφοδοτείται από τη δυσφορία για την προσλαμβανόμενη (διπλή) απόσταση τόσο ανάμεσα στα «θέλω» του λαού και τις αποφάσεις των κυβερνώντων όσο και ανάμεσα στις υποσχέσεις και τις πράξεις των πολιτικών. Το γεγονός ότι παρατηρείται στατιστικά σημαντική συσχέτιση με την πρ. 15 αναφορικά με τη συχνότερη διενέργεια δημοψηφισμάτων ($t_b=.255$, $p < .001$), καθώς και με την αγανάκτηση για τους «επαναστάτες στα λόγια αλλά ανεύθυνους στην πράξη» πολιτικούς (πρ. 29) ($t_b=.191$, $p < .001$), είναι μια ένδειξη της ποικιλίας των πιθανών οικειοποιήσεων.

Η θρησκεία ως (μη) διάκριση

Η ιδέα της θρησκευτικής ταυτότητας ως προσδιοριστικής των πολιτικών δικαιωμάτων συνδέεται με ακραίες εκφάνσεις του αντιδημοκρατικού λόγου. «Δεν μπορείς να αποφασίζεις για τους άλλους και επομένως δεν πρέπει να ψηφίζουν για νομοσχέδια σχετικά με την παιδεία και τον πολιτισμό αλλόθρησκοι βουλευτές». Αυτή είναι μια γνώμη με την οποία η πλειονότητα των νέων (53,4%) διαφωνεί. Ωστόσο, αθροιστικά το ποσοστό όσων συμφωνούν και των αναποφασιστων είναι σχεδόν εξίσου υψηλό (46,6%), στοιχείο αρκετά ανησυχητικό δεδομένου του (νεο)ρατσιστικού χαρακτήρα της δήλωσης. Υπάρχει επίσης στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση με βάση το φύλο, καθώς οι άντρες συμφωνούν περισσότερο σε σχέση με τις γυναίκες,¹⁷ προσδίδοντας έναν «αρσενικό» χαρακτήρα στις αυταρχικές συνδηλώσεις της φράσης. Οι συνεντεύξεις αναδεικνύουν την πολιτικοϊδεολογικά διευρυμένη αξίωση υπεράσπισης του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους και την ευαισθητοποίηση των νέων στο θέμα των (θεσμικών) διακρίσεων:

Είτε αλλόθρησκοι είτε ομόθρησκοι είναι βουλευτές, δεν είναι άλλοι άνθρωποι. Οπότε γιατί να μην αποφασίζουν και αυτοί για τον πολιτισμό; Ο πολιτισμός είναι του κράτους, δεν είναι της θρησκείας [...] δεν είναι μόνο των χριστιανών η κοινωνία.

Είναι ρατσιστικό [...] κάθε βουλευτής έχει το δικαίωμα να είναι ό,τι θέλει.

Ένας στους δύο νέους εναντιώνεται ρητά στην άνιση μεταχείριση των βουλευτών λόγω θρησκεύματος. Κυρίως όμως είναι η αμεσότητα και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των αντιδράσεων που μαρτυρούν την ενεργοποίηση των δημοκρατικών αντανακλαστικών της νέας γενιάς απέναντι στην αμφισβήτηση της τυπικής ισό-

τητας. Ωστόσο, η ποσοστιαία ταλάντευση των ποσοτικών δεδομένων δείχνει ότι οι τάσεις αυταρχισμού και εθνικισμού όχι μόνο δεν εκλείπουν αλλά συνεχίζουν να διέπουν ένα σημαντικό τμήμα της νεανικής οπτικής.

Οι αντιστάσεις του κοινωνικού φιλελευθερισμού και του δικαιωματικού λόγου χαλαρώνουν όταν η συζήτηση μετατοπίζεται από τον θεσμικό αποκλεισμό των θρησκευτικών μειονοτήτων στο ερώτημα της άρσης των προνομίων της κυρίαρχης θρησκευτικής ομάδας. Με την πρόταση «Για την εκκλησία, τους ιερείς και τους θρησκευτικούς θεσμούς να πληρώνουν, μέσω ειδικού φόρου, μόνο όσοι δηλώνουν το εκάστοτε θρήσκευμα» συμφωνεί το 45% των νέων και διαφωνεί το 31%. Οι συνεντεύξεις δείχνουν ότι η υπεράσπιση του προτεινόμενου μέτρου στηρίζεται στην αποδιδόμενη προαιρετική φύση της πίστης και στη θέση περί του κοινωνικά άδικου χαρακτήρα της υποχρεωτικής φορολόγησης όλων των πολιτών για θρησκευτικούς λόγους. Η «θρησκεία είναι προσωπικό ζήτημα και όχι [...] μια κοινωνική υποχρέωση», δηλώνεται χαρακτηριστικά. Η διαφωνία με την πρόταση του ειδικού φόρου εκφράζει τη ριζωμένη πεποίθηση ότι η εκκλησία είναι ένας κρατικός θεσμός και συνδέεται με τη διστακτικότητα που γεννά η ανησυχία για την πιθανή εισαγωγή κοινωνικών «διακρίσεων» με βάση τη θρησκεία.

Από την άλλη εδώ βλέπω λίγο και το στίγμα.

[Ε]ίναι σαν να υποχρεώνεις τους πολίτες μιας χώρας να δηλώσουν κάτι, και μπορεί κάποιοι να μην ξέρουν καν πού μπορεί να ανήκουν.

Δεν θα έπρεπε να γίνει κάποια αλλαγή [...] γιατί θα είναι σαν να διαχωρίζουμε τους ανθρώπους»

Η έγνοια για την αντίστροφη, τρόπον τινά, διάκριση μετέρχεται το επιχείρημα του «δικαίου» της πλειοψηφικής πολιτισμικής ομάδας: Στην ακραία της μορφή δεν αποφεύγει τους ισχυρισμούς περί «ρατσισμού» κατά των χριστιανών· ενώ στην ηπιότερη εκδοχή της εκφράζει επιφυλάξεις ως προς την εφαρμογή του μέτρου και αντιπροτείνει την εκ νέου θεσμοθέτηση μιας «δικαιότερης» κρατικής θρησκευτικότητας – «και ο ορθόδοξος χριστιανός [να] πληρώνει για τους μουσουλμάνους [...] Να είναι έξοδα θρησκείας, όχι έξοδα χριστιανών» υποστηρίζεται.

Συμπεράσματα

Οι νέοι και οι νέες, κουβαλώντας τα ιδιάζοντα βιώματα που γέννησαν οι πολλαπλές κρίσεις της τελευταίας δεκαετίας, αλλά και η εμπεδωμένη μετάβαση στην ψηφιακότητα, δείχνουν να συμμερίζονται ποικιλοτρόπως, άλλοτε καταφατικά και ενίοτε διά της αντανάκλασης αυτού που απορρίπτουν, το αίτημα μιας «άλλης» πολιτικής: Αν και δεν είναι εύκολο να αποδοθεί ένα σταθερό περιεχόμενο σε αυτό το «άλλης», ορισμένες παράμετροι είναι αρκετά κομβικές για να τις προσπεράσουμε. Καταρχάς, η ιδέα της αμεσότητας φαίνεται να ασκεί ισχυρή έλξη σε ένα σημαντικό τμήμα της νέας γενιάς, έστω και σε επίπεδο αρχικής στάσης, και αυτό είναι κάτι που έχει σημαντικές συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η πολιτική ενασχόληση. «Να υπάρχει κάτι πιο άμεσο, πιο συμμετοχικό», υποστηρίζουν αρκετές/-οί νέες/-οι. Πρόκειται για μια κοινά παρατηρούμενη τάση που επηρεάζει ήδη τον τρόπο λειτουργίας και τη μορφή των κομμάτων, και της οποίας μια πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να αναζητηθεί στις αλλαγές που επιφέρει στον τρόπο βίωσης της πραγματικότητας η διευρυμένη χρήση του διαδικτύου. Μιλάμε άλλωστε για την πρώτη γενιά που μεγάλωσε εξολοκλήρου μέσα στα web 2.0 εργαλεία. Αναστέλλοντας του χωροχρονικούς περιορισμούς του παρελθόντος η ψηφιακή διασύνδεση εδραιώνει τη δυνατότητα της απευθείας συμμετοχής και της αδιαμεσολάβητης έκφρασης απόψεων και εξοικειώνει τους χρήστες και τις χρήστριες με τον οριζόντιο διάλογο. Ένας άλλος βασικός λόγος της προτίμησης για αμεσότερες και πιο συμμετοχικές διαδικασίες είναι η διαπιστωμένη έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στον πολιτικό κόσμο. Η «κρίση της αντιπροσώπευσης» που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες δημοκρατίες ενισχύεται από την πεποίθηση περί πολιτικής ιδιοτέλειας και αποξένωσης των βουλευτών από τον λαό. Οι πολιτικοί και το πολιτικό σύστημα βρίσκονται στο στόχαστρο των νέων: Πρόκειται για ένα από τα κυριότερα ευρήματα της έρευνας, με την υποσημείωση ότι αυτή η στοχοποίηση παράγει αμφίσημα αποτελέσματα ως προς την έννοια της δημοκρατίας. Το φαντασιακό της αμεσότητας προσφέρει έναν άλλο τύπο πολιτικής κινητοποίησης που ιδεολογικά και οργανωτικά αντιτίθεται σε ό,τι θεωρείται κατεστημένο.

Σχεδόν καθολική είναι η απαίτηση για λογοδοσία των αξιωματούχων στο κοινό και δημόσιο έλεγχο των κυβερνητικών πεπραγμένων – απαίτηση που μεθερμενεύεται ως αξίωση ενδυνάμωσης της δημοκρατικής αρχής, δηλαδή της συμμετοχής των αντιπροσωπευόμενων στο πολιτικό γίνεσθαι. Πολλά αξίζουν να σχολιαστούν επίσης σε σχέση με το ζητούμενο μιας πιο «υπεύθυνης» μεταρρυθμιστικής πολιτικής, αν και σίγουρα απαιτούνται επιπλέον δεδομένα για να διαφανούν τα όρια ανάμεσα (i) στη συναίνεση σε μια αντιδραστική Realpolitik που εχθρεύεται

καθετί το οποίο αντιστέκεται στην απόλυτη προσαρμογή στις ισχύουσες καταστάσεις, και (ii) σε έναν ορθολογικό ρεαλισμό που υποστηρίζει μια βεβηρωμένου τύπου εξισορρόπηση μεταξύ της ηθικής της ευθύνης και της ηθικής του φρονήματος.¹⁸ Υπό μια αισιόδοξη ματιά, πάντως, ακόμα και στο αμφίβολο (λόγω του τρόπου με τον οποίο εκφράζεται) πρόταγμα των μεταρρυθμίσεων και της αποδοτικότητας μπορεί να εντοπιστεί, έστω και τεθλασμένα, η προοπτική μιας δημοκρατίας όπου η ευθύνη και η αφοσίωση σε μια υπόθεση απαιτούν από την πολιτική να είναι κάτι παραπάνω από την απλή αναμόχλευση της διαμαρτυρίας απέναντι στην αδικία που φέρουν οι κατεστημένες δομές εξουσίας.

Η μεγάλη πλειονότητα των νέων θεωρεί ότι η δημοκρατία που βιώνουν δεν στέκεται στο ύψος των προσδοκιών τους και πως εντέλει δεν είναι αρκετά «δημοκρατική». Παρά τον ανοιχτό σε ερμηνείες χαρακτήρα της λέξης και ενδεχομένως την ασάφειά της, η οποία και επιτρέπει μέχρι και στους επικριτές της να την επικαλούνται, η δημοκρατία προσφέρει το μέτρο (σχεδόν) κάθε προβληματισμού, και αυτό δεν είναι άνευ σημασίας. Από τη μία πλευρά η αμφισβήτηση των υφιστάμενων θεσμών και διαδικασιών επιτρέπει την εξέταση πιθανών εναλλακτικών προσεγγίσεων. Πράγματι, οι συμμετοχικές και αμεσοδημοκρατικές πρακτικές, όπως τα δημοψηφίσματα και τα συμβούλια πολιτών ή ο έλεγχος των ιθυνόντων από το κοινό, προσλαμβάνονται από τη νεολαία ως ορατές, άξιες αναζήτησης διέξοδοι προς μια ενισχυμένη «ερασιτεχνική», μη ιεραρχική πολιτική που εμπλουτίζει και οριοθετεί εκ νέου την «επαγγελματική» διάσταση της πολιτικής, δίνοντας ενεργότερο ρόλο στον πολίτη. Από την άλλη, η εκφραζόμενη δυσφορία για το σύστημα διακυβέρνησης δεν οδηγεί κατ' ανάγκη σε δημοκρατικότερες προσεγγίσεις. Απεναντίας, οι συχνές και εντυπωσιακά κατηγορηματικές δηλώσεις περί αποστασιοποίησης και αποστροφής συγκροτούν μια ανομοιογενή (α)πολιτική στάση, που σε ορισμένες περιπτώσεις γίνεται αντιπολιτική. Η «κριτική» στο πολιτικό καθεστώς καταλήγει συχνά να είναι εντελώς στερεοτυπική και συγκεχυμένη, υποθάλποντας ανιστόρητες τάσεις πολιτειακού σχετικισμού. Επίσης, πίσω από τις απαιτήσεις της αποτελεσματικότητας και του ρεαλισμού μπορούν να κρύβονται ο αυταρχισμός και ο ιδεολογικός ψευδορεαλισμός αντίστοιχα. Παρόμοια, στη δυσανασχέτηση για τη «δήθεν επαναστατικότητα» και τις «ανεφάρμοστες ιδέες» ανιχνεύεται η απώθηση της ίδιας της πολιτικής και της δυνατότητας που πρεσβεύει να είναι τα πράγματα αλλιώς. Αντίστοιχα, η επίκληση της αμεσότητας ενδέχεται να σηματοδοτεί την άρνηση της αντιπροσωπευτικής σχέσης, και όχι τον εμπλουτισμό της, υποδαυλίζοντας την εχθρότητα κατά του κοινοβουλευτισμού. Σε αυτή την περίπτωση, ο εγκωμιασμός των δημοψηφισματικών και «λαϊκών» διαδικασιών βαυκαλίζεται με την ιδέα μιας ανόθευτης πολιτικής, απαλλαγ-

μένης από συμφέροντα και θεσμικές στρεβλώσεις. Η δυσaráσκεια για το σύστημα των αλλοτριωτικών και αναποτελεσματικών διαμεσολαβήσεων τροφοδοτεί όμως και μια άλλη τάση: Το τεχνοκρατικό πρότυπο διακυβέρνησης επιχειρεί να υποκαταστήσει τους δημοκρατικούς θεσμούς με τάχα «αμερόληπτες», ακομμάτιστες και πιο αποδοτικές διεργασίες αναθέτοντας τη λήψη αποφάσεων στους υπεράνω συμφερόντων ειδικούς.

Η ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού διατηρεί το βαθύ αποτύπωμά της και με μια πρόσθετη έννοια: Η ιδέα της φοροαπαλλαγής των ενδοοικογενειακών οικονομικών μεταβιβάσεων είναι ευρύτατα διαδεδομένη, ενώ το υπόδειγμα της αγοράς ασκεί ισχυρή επίδραση ακόμα και στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή μια κοινωνική παροχή και υποχρέωση του κράτους, όπως η μετακίνηση. Τέλος, η πλειοψηφία της νεολαίας υπερασπίζεται την αρχή της ισοπολιτείας και αντιδρά στους λόγους που την προσβάλλουν. Επιπλέον, δείχνει έτοιμη για θεσμικές τομές αναφορικά με τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι μικρό το ποσοστό όσων συντάσσονται με την ιδέα μιας θρησκευτικού τύπου κρατικής μεροληψίας που πλήττει το ιδεώδες της εκκοσμίκευσης και συντηρεί κατεστημένα προνόμια εις βάρος των μη πιστών και άλλων θρησκευτικών ομάδων.

Εν κατακλείδι, η σύγκρουση μεταξύ δημοκρατικών και αντιδημοκρατικών στάσεων της νεολαίας παραμένει ρευστή: Οι λογοθετικές προσεγγίσεις των περισσότερων υπό συζήτηση ζητημάτων είναι νοηματικά ανοιχτές, αν όχι αντιφατικές, και αβέβαιες ως προς τις απολήξεις τους. Αυτή ήταν η αρχική εντύπωση που προέκυψε από τα ποσοτικά δεδομένα και την οποία στη συνέχεια ενίσχυσε η ποιοτική ανάλυση των συνεντεύξεων. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για προσωρινά συμπεράσματα εν είδει ερωτημάτων, των οποίων η διεξοδικότερη ανάλυση αναμένεται να αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής δημοσίευσης.

Αναφορές

- Flash Eurobarometer. 2022. «Women in Times of Covid-19», European Parliament». https://data.europa.eu/data/datasets/s2712_null_eng?locale=en
- Foa, Roberto S., Xavier Romero-Vidal, Andrew J. Klassen, Joaquin Fuenzalida Concha, Marian Quednau και Lisa Sophie Fenner. 2022. «The Great Reset: Public Opinion, Populism and the Pandemic». Κέιμπριτζ: Centre for the Future of Democracy.
- Πετρίδης, Πέτρος. 2022. «Τεχνικές παιγνιοποίησης και νέες μορφές ψηφιακής επιτήρησης». Στο *Black Mirror: Ο μαύρος καθρέφτης της ψηφιακότητας*, 277-290. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Weber, Max. 2004. *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Σημειώσεις

1. Αναφέρουμε τις ετήσιες μελέτες του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς με τίτλο «Νεολαία. Συνήθειες, αντιλήψεις και πολιτική συμπεριφορά», την έρευνα YouWho? που πραγματοποίησε το ΕΚΚΕ, καθώς και το ερευνητικό εγχείρημα Gen Z – Voice On του Έτερον.

2. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά τον Λέανδρο Κυριακόπουλο για τις καίριες παρατηρήσεις και τα εύστοχα σχόλιά του.

3. Η έρευνα αποτελεί μέρος του προγράμματος «e-polis του μέλλοντος», το οποίο υλοποιείται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ., www.elidek.gr) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (αρ. πρότασης: 2617).

4. Η έρευνα ερωτηματολογίου πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την εταιρεία aboutpeople με αξιοποίηση online panel και διαφήμιση στα κοινωνικά δίκτυα.

5. Η στατιστική σημαντικότητα επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η ποσοστιαία πιθανότητα η παρατηρούμενη συνάφεια μεταξύ των μεταβλητών (εδώ του φύλου και της αισιοδοξίας) να οφείλεται σε τυχαίους παράγοντες είναι πολύ μικρή – στην προκειμένη περίπτωση κάτω από 5%.

6. Βλ. Flash Eurobarometer 2022.

7. Πρόκειται για στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση ($\chi^2[4, N=780]=14.127, p=.007$).

8. Για το ζήτημα αυτό βλ. Πετρίδης 2022.

9. Κάποιες προτάσεις παρουσιάζονταν με τη μορφή θέσεων ενός υποτιθέμενου νεοϊδρυθέντος κόμματος· κάποιες άλλες εμφανίζονταν ως δηλώσεις συνδρομητριών/-ών ηλεκτρονικού περιοδικού ή ως διατυπώσεις του ξένου τύπου αναφορικά με την κατάσταση στην Ελλάδα.

10. Έχει διατηρηθεί η αρχική αρίθμηση των προτάσεων στο ερωτηματολόγιο.

11. Πρόκειται για στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση ($\chi^2[6, N=800]=22.058, p=.001$).

12. Παρατηρείται στατιστικά σημαντική συσχέτιση με την άποψη «Λέμε τόσα για τη χούντα και τη δικτατορία, αλλά στη δημοκρατία είναι που συμβαίνουν τα αίσχη» (Kendall's $\tau_b=.259, p < .001$), πρ. 25, πίνακας 1.

13. $\tau_b=.190, p < .001$

14. $\tau_b=.238, p < .001$

15. Παρατηρείται στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τον ισχυρισμό περί υστερόβουλων βουλευτών (πρ. 22, $\tau_b=.274, p < .001$), αλλά και με την πρόταση 29, που εξετάστηκε μόλις παραπάνω ($\tau_b=.233, p < .001$).

16. Βλ. υποσημειώσεις 20 και 21.

17. Το ποσοστό συμφωνίας των αντρών είναι 30,8%, ενώ των γυναικών 21,5% ($\chi^2[3, N=799]=13.358, p=.004$).

18. Βλ. Weber 2004, σ. 35.